УДК 93/94

М.Р. Гайнанова

ТЕЛДӘ, ФИКЕРДӘ, ЭШТӘ САДРИ МАКСУДИ

Статья посвящена деятельности известного татарского политика Садри Максуди, которому в 2018 году исполнилось 140 лет со дня рождения. В работе автор раскрывает роль и место Максуди в общественно-политической жизни татарского и турецкого народов в первой половине XX века. Деятельность Садри Максуди в Государственной думе 3 и 4 созывов Российской империи раскрывает его как борца за права всех мусульманских народов, проживающих на территории империи. Турецкий период Максуди характеризуется его значительным вкладом в правовую и историческую науку, активной деятельностью в политической и общественной жизни новообразованной Турецкой республики в период с 1925 по 1957 годы. Активная научная и политическая жизнь С. Максуди в Турции является связующим мостом между Татарстаном и Турцией.

Ключевые слова: Садри Максуди, татарское просветительство, Государственная дума Российской империи, татарский язык, Турция, Ататюрк.

Исмәгыйль Гаспралының «Телдә, фикердә, эштә берлек!» дигән мәшһүр шигаре төрки дөньяда еш яңгырый. Садри Максудиның татар һәм төрек милләтенә хезмәт итүе, эшчәнлеге дә безнең милләтләрне берләштерүче дуслык күпере ролен үти.

XIX йөз ахыры – XX йөз башында татар җәмәгатьчелеге яңа сулыш белән яши башлый. Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, Г. Баруди, И. Гаспралы, Ф. Кәрими, Й. Акчура, Һ. Максуди, Г. Исхакый, С. Максуди, Ф. Әмирхан һ.б. күпкырлы җәмәгать эшлекләре, белем кияләре, сәясәтчеләр – тарихыбызда якты эз калдырган шәхесләр. Аларның эшчәнлеген җентекле, тулы өйрәнү эше бүген дә дәвам итә. Күренекле дәүләт һәм сәясәт эшлеклесе Садри Максуди Низаметдин улының (1878–1957) тууына 2018 елда 140 ел булды. Шәхес булып формалашуда, үз урыныңны табуда кеше тормышында зур роль уйнаган, яхшы киңәш бирүче кешеләрнең булуы мөһим. Садри Максудиның шундый укытучылары булып, бертуган абыйсы Әхмәтһади Максуди һәм күренекле кырымтатар даһие Исмәгыйль Гаспралы санала. Икенчесен – «Минем рухи атам – Исмәгыйль Гаспралы» дип әйтүен – кызы Адилә Айда язып калдыра [Айда, 1996, б. 27]. Нәкъ И. Гаспралы киңәше белән ул 1901 елда Истанбулга китә, ә аннан Парижга атаклы Сорбонна университетының Хокук бүлегенә укырга керә. 1902–1906 елларда ул әлеге уку йортында белем ала, шулай ук өстәмә рәвештә тел, тарих курсларына укырга йөри. Бу вакытларда Парижда Йосыф Акчура да белем ала, яшь Садри Максуди аның белән Фатих Кәрими йомышы буенча Й. Акчурага хат тапшырырга барганда таныша. Бу очрашу тарихын Максуди үзенең истәлекләрендә язып

калдыра: «Йосыф Акчура белән беренче очрашуым 1902 елның башында, Париждагы «Quartier latin» дип йөртелгән җирдә булды. Белем алу өчен Парижга китәр алдыннан Йосыфның, Траблусгарптагы сөргененнән качып, укуын дәвам итү өчен Парижга киткәнен белгән Фатих Кәрими аның белән танышырга киңәш иткән иде. Миңа аның өчен язылган хат та бирде. Парижга килеркилмәс хатны тапшырыр өчен һәм шунда ук танышырга дип Йосыф бәй яшәгән кунакханәгә юл тоттым. Берхолет урамы, 11 йорт – «Hotel du Monte» исемле кечкенә генә бер гостиница иде бу. Мин парижлашып беткән, купшы бер яшь төрек офицеры белән очрашуымны чамалый идем. Ялгышканымны тиз аңладым. Бүлмәгә кергәч тә башына искергән фәс, өстенә уңган яшел бишмәт кигән, кечкенә генә өстәл каршына утырып, китабын күзенә якын тотып укыган утызутыз ике яшендәге бер кеше белән очраштым. Боек кына каршы алган Йосыф бәй, хатны укыгач, җанланып китте, Казандагы дуслары һәм туганнары турында сораштыра башлады. Шулай итеп, беренче очрашуыбыз һәм танышуыбыз берничә сәгатькә сузылды. Моннан соң да бик еш күрешкәли башладык. Йосыф бәй Парижда Сәясәт мәктәбендә (Ecole des Sciences politques), мин исә Хокук факультетында укыдык, ләкин кирәк икән ул, кирәк икән мин, үз дәресләребездән соң, Сорбоннага безне кызыксындыручы дәресләрне тыңларга бара идек» [Maksudi, 1977, s. 346]. Әлеге шәхесләрнең дуслыклары Төркиядә дә дәвам итә, дуслар, берләшеп, яңа җөмһүриятнең киләчәге өчен Ататөрекнең ярдәмчеләре булып эшлиләр.

Парижда укуын 1906 елда тәмамлап, туган якларына кайту белән Садри Максуди сәяси тормышта кайный башлый. 1907–1912 еллар аралыгында ул Россия Дәүләт думасында депутат була. Петербургта Россия империясендә яшәүче барлык мөселман халыкларының хокукларын яклап чыгышлар ясый, казакъ, кыргыз милләтләренең дә мәсьәләләрен кайгырта. Ә аның Думада татар теленең укытылуы турындагы чыгышы безнең көннәрдә дә гаять актуаль: «Һәрвакыт ислам динебезне һәм төрки телебезне өйрәнергә теләячәкбез. Һәм төрки телебезне өйрәнми башлаган көннән башлап без бетә башлаячакбыз. Безнең бер милләт булып тора алуыбыз телебезне саклый алуыбызга бәйледер. Телебезне саклый алсак, бер милләт булып тора алырбыз, әгәр телебезне саклый алмасак, милләтебездән мәхрүм булырбыз.

Телне сакларга бик күп нәрсәләр ярдәм итә. Иң мөһиме – ул телнең ибтидаи (башлангыч. – *М.Г.*) мәктәпләрдә өйрәнелүедер. Бер милләтнең теле ул милләтнең балалары укый торган иң кечкенә мәктәпләрдә өйрәнелмәсә, ул тел, һич шөбһәсез, акрынлап югаладыр.

Әгәр балалар ибтидаи тәхсил күрә торган җирләрендә милләт телен өйрәнә торган булмасалар, никадәр башка яктан тырышсаң да, милләт бинасы җимерелеп төшәдер. Милләтнең нигезе – телдер.

Шуның өчен укуханәләрдә телебез укылу вә укылмавына бик зур әһәмият бирәм. Мин телебез укылу-укылмавын безнең милләтебезнең исән калу-калмавы мәсьәләсе белән бер дип уйлыйм. Укуханәләрдә телебез укылса, без калырбыз, укылмаса, акрынлап бетүебезне, моннан милли мәктәпләребез дә алып кала алмас» [Максуди, 1910, № 600].

«Куәтебез булмагач, тиз егылу ихтималыбыз юкмы дисәк, моның да җавабы читен түгел: без инде егылган, бары тапталып кына бетмәгән, актык куәтләребезне сарыф итеп тибрәнсәк, торырга яңадан кеше шикелле көрәшә башларга ихтималыбыз бар. Әгәр егылган көенчә тагын бераз ятсак, тапталып изеләчәкбез, бу – көн кебек ачык... Икътисад мәйданында егылган дип нинди кешеләрне вә нинди милләтләрне атарга мөмкин?

– Икътисад мәйданында егылган милләтләр шул милләтләр: кайсылары һәм төрле гамәл-эш мәйданында иң авыр вазифаларны эшләп иң аз файда күрәләр...» [Максуди, 1910, № 526]. Мәкаләдә татар халкының ачы чынбарлыгы күрсәтелә. Идел елгасында бурлак булып татарлар күп эшли, ди Максуди, руслар арасында да бурлаклар бар әлбәттә, дип искәртә, тик гади эшче булуы белән бергә, пароход йөртүчеләре – капитаннары да булуын ассызыклый. Икенче мисал итеп, Казандагы Алафузов фабрикасында чистарак эштә эшләүчеләр арасында, көч азрак сарыф ителә торган эшләрдә һәм хезмәт хакын күбрәк алучылар арасында мөселманнар һичбер кеше юк, дип сыкрана: «Университетта укытучылар руслар, идән себерүче, мичкә ягучылар мөселманнардыр... Нинди генә мисал китерсәк тә, без мөселманнар һәр җирдә иң ямьсез, иң авыр хезмәтләрдә эшләсәк тә, бик аз хак алабыз, бик аз файда күрәбез.Чөнки мөселманнар эшне күп файдалы итә алмыйлар, чөнки бу заманнарда икътисади сугышларда җиңү коралына ия түгел. Җиңү коралы нәрсә ул? Бу икътисад мәйданында җиңү коралы уку, белү, мәгълүмат – болар мөселманнарда юк.

Икътисад җәһәтеннән изелү милләт җәһәтеннән бетә башлауның башыдыр. Башы гына да түгел, уртасыдыр. Шуның өчен, әгәр миллият җәһәтеннән югалып китәсебез килмәсә, икътисад җәһәтеннән көчле булырга тырышыйк. Икътисад җәһәтеннән көчле буласыбыз килсә, заманча көрәшергә өйрәник. Заманча көрәшергә беләсебез килсә, укыйк, мәгълүмат тәхсил итик, укырга тырышыйк. Надан булмыйк, фәкыйрьләнербез. Фәкыйрь булмыйк – бетәрбез. Укыйк, зинһар, милләттәшләр, бетмик!» [Максуди, 1910, № 528]. Садри Максуди үз милләтенең башкалардан икътисади яктан куәтле, мәгариф ягыннан көчле булуын җаны-тәне белән теләгән.

1907 елда Россиянең III Дәүләт думасына Мәгариф министры Петр Михайлович фон Кауфман тарафыннан башлангыч мәктәп турында канун проекты кертелә. Әлеге проектта башлангыч мәктәптә белем алу вакыты дүрт ел, сыйныфта укучылар санының илле кешегә кадәр булу

мөмкинлеге, мәктәптә дини һәм дөньяви белемнәр бирү карала [Электр. ресурс]. Садри Максуди бу проект турында фикерен җиткермичә калмый, милли мәктәпләр ни хәлдә калачак дигән сорауга җавап табарга тырыша: «Безнең мөселманнарда уку-язу өйрәтү бик иске заманнардан бирле гадәт булган һәм дин өйрәнеп, язу өйрәнеп чыга торган җиргә “мәктәп” дип исем биргәннәр. Европаның соңгы илле елда ибтидаи (башлангыч мәктәп) укуның таралуы вә мәҗбүри булуы билгеле. Безнең Русиядә рус халкы арасында ибтидаи уку аз таралган. Шуның өчен Русиядә укый-яза белгән кеше йөзгә утыз гына. Димәк, хөкүмәт вә Думаның комиссиясе Русиядә уку-язуны тарату дигән вакытта рус телендә уку-язуны таратуны күздә тотадыр. Русиядә һәрвакыт хөкүмәт рус теленең асыл вә гомуми булып, һәр табигага белергә лязем булуына тырышачактыр. Моны бик яхшы белеп куярга кирәк. Русия хөкүмәтенең уку мәсьәләсендәге тоткан юл сәясәте шул: хөкүмәт сәясәтенең иң зур максаты уку-язуны русча булуы бер яктан хөкүмәттә руслыкның сәясәте, икенче яктан вак милләтләрдә үз милләтләрен саклау сәясәте. Болар бәрелешкәч, билгеле, боларның берсе дә вөҗүдкә чыга алмыйдыр. Һәрберсенә үзе теләгәннән кимрәк нәтиҗәләргә разый булырга тиеш буладыр» [Максуди, 1910, № 577]. Милли мәктәпләрнең тарихи роле, аларның урыны турында С. Максуди болай дип яза: «Русия мөселманнарның Русия кул астына керүләренә өч-дүрт йөз ел булып килә. Шул гомердән бирле Русия мөселманнары төрле яктан чолганган руслык дулкыннарына карамыйча исән-сау, сәламәт калганнар. Телләре сакланган, гадәтләре онытылмаган бер милләт булып торганнар. Без исә Русиянең нәкъ уртасында, һәр ягыбызда рус булган көенчә, миссионерларның бертуктаусыз тырышуларына карамаенча үзебезнең милләтебезне саклаганбыз. Бу гаҗәп хәл ни аркасында булды? Безнең милләтебезне саклауда шул мөбарәк мәхәллә мәктәпләребезнең булу аркасында мөмкин булган» [Максуди, 1910, № 582]. Әлеге сүзләрне бүгенге көнгә күчерсәк, нәрсә әйтә алабыз? Без шулай ук Россиянең уртасында яшибез, шулай ук башка милләт халыклары белән матур гына аралашып, тыгыз элемтәдә торабыз. Ә милли мәктәпләребез хакында берни әйтә алмыйбыз. Хәтта соңгы бер елда, татар теле белән бәйле бәхәсләр чыккач, күпчелегебез сискәнеп калды. Туган телне укыту-укытмау, ирекле рәвештә укытыргамы, юкмы дигән сорау булырга тиеш түгел. Ана телебез дәресләрендә укучыларның гореф-гадәтләрне, әдәбиятны, тарихны өйрәнеп, милләтне сөюче кешеләр булып тәрбияләнүе бүгенге көндә бик мөһим. Шуңа күрә дә мәктәпләрдә татар теле укытылуның әһәмияте биниһая. Садри Максуди шул ук вакытта рус телен укытуның кирәклеге турында да искәртеп, милли телләрне саклап калуның кыйммәтен ассызыклый.

Мөселман фракциясе депутаты буларак Садри Максуди Төркестан якларына эш сәяхәте

белән йөри, андагы кыргыз, казакъ халыкларының мәнфәгатьләрен Думада кайгырта, җир мәсьәләсе белән бәйле чыгышлары «Йолдыз» газетасы битләрендә басылып чыга [Йолдыз, 1910, № 542, 590].

IV Дәүләт думасына Садри Максуди кандидатурасы үтми. «Йолдыз» газетасы битләрендә: «Садри әфәнде кебек бер кешебезнең рәсми сәясәт эшләреннән читләштерелүе милләт өчен аның хәзердәге хәлендә зур бер хәсрәттер» дип языла [Йолдыз, 1912, № 890].

1918 елдан соң сәясәтченең тормышы үзгәрә, Милли Идарә куып таратыла. Милләт Мәҗлесе әгъзаларының күпчелеге большевиклар тарафын сайлый, бер өлеше (Ә. Максуди, Ф. Кәрими, С. Мәмлиев, Ш. Алкин, Г. Салихҗан, Н. Корбангалиев һ.б.) большевиклар тарафыннан җәбер-золым күрә, атып үтерелә. Чит илгә чыгып китә алганнар – Садри Максуди, Гаяз Исхакый, Фуад Туктаров, Закир Кадыйри, Габдулла Баттал, Зәки Вәлиди һ.б. Садри Максуди өс-башын үзгәртеп, сакал-мыек үстереп, Петербургка килә. Монда аңа дусты Муса Бигиев Финляндиягә чыгарга ярдәм итә. Финляндиядә 9–10 ай яшәгәннән соң, 1919 елның май аенда ул Парижга килә, чөнки монда Париж тынычлык конференциясе (18 гыйнвар 1919 – 21 гыйнвар 1920) уза. Бу конференциядә Гаяз Исхакый һәм Фуад Туктаров та катнашырга тиеш булалар, тик алар виза, юл белән бәйле мәсьәләләр килеп чыкканга, Парижга апрель аенда гына килеп җитәләр. Монда аларны Садри Максуди каршы ала һәм аларга Версаль килешүенә Россия төрек-мөселманнарының хокукларын яклау буенча меморандумы белән мөрәҗәгать итүен аңлата. Әлеге меморандумда Садри Максудиның имзасы гына куелган булырга тиеш, чөнки, алда әйтеп кителгәнчә, Г. Исхакый белән Ф. Туктаров әлеге меморандумга кул куярга соңга калган булалар. Моннан тыш, С. Максуди җитәкчелегендәге һәйәт әгъзалары төрле халыкара җыеннарда катнашып, татар халкының проблемалары белән Европа һәм дөнья җәмәгатьчелеген таныштыралар. Шул исәптән, Милләтләр лигасына да мөрәҗәгать итәләр, 1921 елда Париждагы конференцияләрдә катнашалар. Тик матди һәм мәгънәви яктан ярдәмсез калгач, Милли Мәҗлеснең соңгы органы булган солых һәйәте дә 1922 елда тарала [Исхакый, 1933, № 4].

Садри Максуди 1922–1925 еллар эчендә гаиләсе белән Финляндиядә, Германиядә, Франциядә яши һәм 1925 елда Төркиягә күченә. Әнкарага килеп җитүгә Садри Максуди 5 ноябрьда ачылган Хокук мәктәбендә мөгаллим булып эшкә алына һәм төрки халыкларының хокук тарихы фәнен укыта башлый. Хәзерге көндә әлеге Хокук мәктәбе Әнкара университетының Хокук факультеты дип атала. Бу мәктәптә профессор-мөгаллимнәр арасында, С. Максуди белән бергә, Йосыф Акчура да эшли. Әлеге курсның максаты – төркиләрнең борынгыдан ук дәүләтле, үз хокук системалары булган, икътисади яктан алга киткән халыклар икәнен

күрсәтү. Максуди, кешеләрнең мәдәниятендә мөһим аспект булып инсаниятлек принципларына нигезләнгән хокук системасы тора, ди.

1928 елда Төркиядә латин алфавитына күчү башлана һәм бу эшкә галимнәр һәм Ататөрек ярдәмчеләре ныклап тотыналар. Садри Максуди шул ук елны «Миллият» газетасында «Lisan ıslahı meselesi» («Тел реформасы мәсьәләсе») исемле мәкаләләрен бастыра башлый. Укучыларга телнең никадәр мөһим роль уйнаганын дәлилли, яңа төрек телендә яңа сүзләр уйлап табасы түгел, ә башка төрки телләрнең сүзлек составына нигезләнергә, дини терминологиягә кагылмаска кирәклеген аңлатырга тели. Аның укучыларга җиткерергә теләгән асыл фикере булып, барлык төрки халыклар өчен уртак бер тел булдыру тора. Әлбәттә, аңлашыла ки, Максуди мәшһүр Исмәгыйль Гаспралының идеясен алга сөрә, ул күрсәткән юлдан бара. Яңа алфавит кабул ителә, чит телдән шактый сүзләр алына, тел буенча махсус комиссия төзелә, ләкин С. Максуди бу комиссиядә эшләүдән баш тарта, тел белән бәйле мәсьәләләр буенча эшләмәскә тырыша, чөнки 1937 елда «Денизбанк» атамасы өчен ул кискен тәнкыйтькә дучар була. Ататөрек банкны «Денизбанк» дип атый, С. Максуди бу терминны төрек грамматикасына туры килми, банк чит-ят сүз, шуның өчен «Дениз банкасы» дөресрәк булачак дип, Ататөрекнең сүзенә каршы чыга. Бу сүзләрдән соң Максудига каршы кампания оештырыла, радио аша, газета битләрендә аның үзенә һәм эшчәнлегенә кискен тәнкыйтьләүләр башлана. Г. Баттал-Таймас үзенең китабында, «Денизбанк» тирәсендәге күңелсезлекләр озакка сузылмый, Садриның хаклыгы таныла, бу бәйләнүләр аның дәрәҗәсен төшерә алмый. Ничек кенә булмасын, бу хәлләрне ул авыр кичерә, дип билгели [Баттал-Таймас, 1999, б. 53]. Карьерасы югарыга барганда мондый мәсьәләнең килеп чыгуы, Ататөрекнең фикеренә каршы үз сүзен әйткәне өчен массакүләм чараларының аны «наданлыкта» гаепләве, тискәре сүзләр язуы С. Максудины тетрәндерә. Бу вакыйгалар аңа эшендә, тормышында борчу китерә, кызының хатирәләрендә Ататөрекнең Максудига карата булган кампанияны туктатуын сорап язганы билгеле, шуннан соң гына әтисенең тынычлап эшкә тотына алуы теркәлә.

Мөһаҗирлектә дә С. Максуди сәяси тормыштан читтә тора алмый. Ул Төркиянең Бөек Милләт Мәҗлесенә өч тапкыр милләт вәкиле итеп сайлана: 1931–1939 елларда – Җөмһүрият Халык партиясеннән, 1950–1954 елларда – Демократия партиясеннән. С. Максудиның иң соңгы китабы – «Миллият тойгысының социологик әсаслары» (1955) иҗатының йөзек кашы булып санала. Ул анда милләтләр турында, милли хис, милли холык турында, ырк мәсьәләсе хакында уйлануларын яза. Максуди фикеренчә, кеше шовинизмнан ерак, рациональ, аңлы, уяу милли хисләр белән сугарылган булырга тиеш.

Төрки халыкларны берләштерү өлкәсендә зур көч куйган шәхесләр аз түгел, шундыйлардан Шиһабетдин Мәрҗани, Муса Акъегетзадә, Йосыф Акчура, Гаяз Исхакый, Акдес Нигъмәт Курат, Әхмәт Тимер һәм башка мәшһүр зыялылар бу исемлекне дәвам итә ала. Әлеге алдынгы карашлы кешеләр арасында Садри Максудиның үз урыны бар. 1918 елга кадәр С. Максуди татар халкының якты киләчәге, Россиядә яшәүче барлык мөселман халыкларының теле, дине, мәдәнияте өчен Дәүләт думасында актив эш алып барган затларның берсе була. 1919–1924 елларда Европада яшәгән чорында ул туган якларына кайту теләге, өмете белән яши. 1925–1957 елларда С. Максуди Төркиядә. Яңа Ватанында да төрки халыкларның хокук тарихын, дөнья тарихында аларның урыны, роле, телләре турында фәнни мәкаләләр, китаплар яза, университетта белем бирә, гомумән, гомерен татар халкы, төрек халкына хезмәт итүгә багышлый.

Әдәбият

Айда А. Садри Максуди Арсал. М., 1996. 357 с.

Баттал-Таймас Г. Ике бертуган Максудилар. Казан: Фән, 1999. 144 б.

Исхакый Г. Беренче Милләт мәҗлесенең 15 еллыгы // Яңа милли юл. 1933. № 4.

Йолдыз. 1910. № 542, 590.

Йолдыз. 1912. № 890. 7 октябрь.

Максуди С. Милли сөхбәтләр // Йолдыз. 1910. № 526. 11 апрель.

Максуди С. Милли сөхбәтләр // Йолдыз. 1910. № 528. 15 апрель.

Максуди С. Милли мәктәпләр ни хәлдә калачак // Йолдыз. 1910. № 577. 19 август.

Максуди С. Сөхбәтләр. Тәгълим гомуми мәсьәләләр // Йолдыз. 1910. № 582. 2 сентябрь.

Максуди С. Милли сөхбәтләр // Йолдыз. 1910. № 600. 21 октябрь.

Maksudi S. Dostum Yusuf Akçura // Türk Kültürü. 1977. № 174. S. 346–354.

Электрон ресурс http://www.doc20vek.ru/node/1638

Гайнанова Миләүшә Рамил кызы,
тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре